

408/409

TOPIC: ORAL HISTORY OF FIJI

Investigator: Willie D.

INTERVIEWED: Salasi Nabuta.....78yrs, Ba.

ULUTAGA: NA TAKO VAKAVAIU DONUYA TOKA NA WAQA OGO NA

MERCHANT NAVY ENA GAUNA E LIU

Ena tekivu noqui talanoa donuya nai valu ena Merchant Navy ena

yabaki 1944 keimami kece na tiko e Viti e Jewe 34 ia ena 34
o ya sa caka nai dini keitou sa mani lako keitou bluti Suva
ena siga Vakarabuka ena va na kaloko ena yabaki ya 1944.

Keimami sa laki veitatala ena wavu era lako ko ira na gone
yalawa, na duti tinadra na gauravou sa ra mai talatala ena

wavu rauta na va na kaloko ena yakavi ia ni sa toso mai na

waga ena bati ni wavu me ratou ni da kaya beka e katu dua beka

se sivia na kens yawa ena wavu na waga, kaya sara e dua,

Tagane tukuna mada vei ira na kai mua meda soko vata e liu

o koya na kai mau e tu ogo, nona tukuna ga vago e kila sara

ga kens i balebale sa kacivaki sara yani o koya na kalou e

sega ni cakacaka ena gauna ogo mersa sogo vata yani ki liu.

Keimami sa gai lai sogo e muri sa yaco sara ni sa tukuni me

kau yani e dua na yagona e dua na taga yagona e sinali levu

ena taga. Sa gai kau mai na yagona sa gai Jesu ko Sgt Inoke

Tabu. Lose oti na yagona au sa gai vakacabora na yagona au

sa gai dobo sara, "DUO E DUA NA NEITOU SEVUSEVU OGO KAMUNAGA

Tabana ni Vosa kei na Tiovo Vakaviti
Draiva, Suva.
Institute of Fijian Language and Culture
87 Queen Elizabeth II Drive, Suva, Fiji

NI SOLOMONI ERA TU OGO KEIMAMI NA KAI SOLOMONI OGO KEIMAMI
VASU TIKO ENA VANUA OGO KO TALILEVU VATA NA KENA VEIYASANA
IA NEITOU YAQONA NA NEITOU SEVUSEVU TIKO VUA NA TURAGA NAI
TAURKEI NI WASA OGO, IO NA I LIULIU NA KALOU MAI TOMALAGI O
KOYA E BULIA NA SIGA E TOMALAGI NA NEITOU TAKOLAKO NI KEIMAMI
SA SOKOLA OGO NA WASAWASA KEIMAMI SOKOLA TIKO NA LAKO ENA I
VALU KEITOU KEREA ME SUKA BULA TALE MAI NA NEITOU WAQA, SA OTI
YA KEITOU SA CURU SARA GA E LOMA NI WAGA IA NI SA BERA YA SA
CABORI OTI SARA NA YAQONA KA SA LOVA SARA KINWAI NA YAQONA.
IA KEITOU NA LAKO E TIKO NA QUARTERMASTER KA WILI KINA KOI AU
KA RATOU WILI TALEGA KINA E LEWE VA. SE LEWE ONO. SA LAKO TIKO
SA LAKI BOGI KA KEITOU SA VOLAKATI NABUKALEVU SA YACO E KEA
SA VEISAN NA QUARTER-MASTER E LEWE RUA ME YADRA YA VA NA AUA
E DUA NA MATASICI E LAKO E LIU O AU MEU SILLI NA SILLI QO KO
SEGA NI RAICA E DUA. OTI TALE KO IRA YA E SEGA SARA GA VEI
KEITOU E KIILA SA WAVOKITA MAI NA LIMA KEITOU SEGA NI KIILA NA
TABA KABASI KEITOU WILI VAKARUA SEGA NI KIILA NA KABASI GAI
LAI STSILLI TUNA NEITOU KA ONO O KOYA E KIILA NA KABASI. IA
NI SA LAI VEISAN NA KOROSI E NABUKALEVU SA KEITOU GABE SARA
YANI ENA BRICKS YA LAI TAURI ULI SARA KO KOYA AU SA YADRA
TIKO ENA BRICKS IA MAI NA VANUA E TIKO KINA EDUA NA KUMESI
KEVAKA E SO NA WAGA VAKAKAKO E LAKO MAI ENA GAUNA E LIU KEMUNI
NA RAICA E VAKA E DUA NA BUKA E TIKO ENA GOLIVA YA VAKATAOKAI
TIKO KO YA NA CLORNET E DAN LAKI YADRAVI TALEGA NA VANUA OGO
ME YACOVA NI SIGA MAI NA VANUA. E DAUTIKO GA NA TALLIONI
KEVAKA E RAICI E DUA NA LEQA. SA KEIMAMI TOSO TIKO NA NEIMAI

cakacaka na cina talaga na neitou garuma vlnaka toka na waga
jeu na boko ni cina ia na gauma kau sa lako kina ena vale ni
cina se ijini au sa tarogi rau qo, E vakacava na ka oqo rau
tukuna e sega ni dua na ka e lega sa gai rau vakamatalataka
vei au na cakacaka ni kabasi me vaka ni rau kila toka vakavlnaka
sara mai vei au ia na maka loloa e vakaraitaki na mua ni waga.
Sa macala tiko Io sa macala kevaka ko tosoa na kabasi ena
vanua qo ena muria cake na nomu veitoseyaki ni kabasi ena
muria tiko kina. Sa rau tabaka sara na maka loloa au sa gai
mani kaya me rau wawa me vlnaka sara na ka erau kitaka tiko.
Rau tukuna sara me vlnaka au gai tukuna vei rau niu sega tu
ni kila erau kila vlnaka sara mai au sa gai vakaraitaki rau toka
nodrau vakayacora tiko na veitoseyaki ni kabasi vakatalatala
sa toso na kabasi rau sa gai vakaraitaka sara vakamatalatala
sara na cakacaka ni kabasi me vaka niu sega tu kila. Oqo e
dua na cakacaka vakadomobula Rau sotava noqu bula. Me vaka
ni ko rau na vakaraitaka toka vei au na cakacaka ni kabasi sa
gai soli vei au me vlnaka au sa gai tosoya na kabasi ena
veivunua kece kau kila me murti kina. Au tukuna sara ga vaka
dodonu ni dua na ka dredre na tauri kabasi ni da sega ni kila
na tauri kabasi meda muria na vanua e dodonu me lako kina.
Au tosoya tiko na kabasi oqo kau tosoya sara me takoso sa
gole na kabasi oqo ka vlnaka kau vlnaka ga vakatalatala gai
ramusu na wa ni idini ka tauvata ga o ya sa tekivu yavavala
na waga ka tekivu mai na bumo ga me yacova sara ena yavaqu
sa dua na lega levu sa tu. Na waga sa caviri wavoiki tu ka

Keimami na tiko e loma ni waga sa mai cawiri talega toka yani
 Na noqu vakasaga toka na ka sa yaco tu ogo e rua beka na aua
 na kena dede au cakava toka cakava toka sa gai mani taqiri
 mai na talifoni ogo ko ira na taro leqa mai sa gai kaya yani
 kot au ni dua na ka e leqa tiko ena kabasi ogo, e dua na ka
 e lako ena yasani waga ogo lako tiko ena topside ogo e katu
 va na kena balavu au sega ni kila na cava. Tukuni sara mai
 niu na raica na cina e waga tiko e loma ni vale ia ko na raica
 sara ga ni waga tiko. Sa gai tukuni meu laki raica mada au
 sa gai laki raica au gai raica na ka e wavoki taka tu na wai
 koya na ika edua na tamani ika vakaitamera. Na ika ogo e
 katu va sa dua na ika vakaitamera. Au mada ga au sa bera niu
 raica e dua na ika e katu va sa ra mai raica ko ira na kai
 mua era sa qoroa na kena levu., Rauta na walu na kaloko sa
 qiri tale mai na talifoni ka ratou tukuna sara mai na Navy
 kemudou sa kalougata dina sara ni dou mai raica sara na ika
 levu qo. Rauta beka na veimama ni walu sa mani gole sara yani
 ena neimami lakolako sa mani veisau tale na course ni neitou
 waga. Keimami sa soko yani ka sa lako tu ga mai na qiri ena
 nodra taroga mai na neimami soko voli tu ogo sa yaco me keimami
 lagasere qiriqiri keimami marau me yacova yani ena yakavi sa
 keimami kana ga kana galugalu ka keimami du! koto sara ena
 nona mocemoge waraka ena siga tarava me tekivu tale na cakacaka.
 Ia keimami sa yaco yani keimami kidacala sa laurai mai na vale
 ni cina donumaka iratou na yadra tiko, eratou sa mai vakayadrati

keimami mai Hel ni yadra sa tavaki keimami keda tu mai noda
vulagi sa dua na ka na sinai ni tamata ko ira na kai valagi
nodra sinai votuvotu tu ena nodra kidavaki keimami mai.
Era sa mani curu mai ki tuba ko ira na vo ka keimami lako vata
tu ka ra sa kidavaki sara mia vei ira na kai valagi ia kot au
au tu ga e loma ni waga me vaka ni a mosi sara ga mai na uluqu
kau sa gai mani tukutuku sara vei dua vei iraton na quarter-
master me yalovinaka sara me kauta mai edua na mequ vai ni mate
sa gai ciot sara yani na turaga qo ka mani kauta sara mai na
vai. Au gunuva sara kau davo sara vakalalali ga sa tukuni
sara me sa toso tale nai lakolako. Era sa yaco mai na lewe
ni matavaliu ka ra lako tu vakagade ga ena vanua oqo ka keimami
soko lesu tale yani. Na neimami gole o ya sa gole vata tale
ga mai edua na waga lalali ia e gole toka ga ki Sydney me vaka
na vanua ka keimami ya kele toka yani kina ko Malivani.
Na toso oqo sa toso vata talaga ni sa buto mai na vanua. Ni
sa laki mataka lalali mai keimami soko tu ena delana ni wasa
lala sa laki buto mai na vanua ka keimami sega ni raica rawa
edua na ka . Ema mataka lalali keimami raica yani ena gusuni
daveta e cake sa vakababa tu edua na lawa e vaka sitila e lawa
mata lelevu. Sa gai keiton toso vakamalunama keiton taurea cake
mai na lawa sitila qo sa gai keiton vakarau me yavi mai na lawa
oqo sa lako mai na katu va qo keiton raica sara ga ena matai
keitou basika ga mai na katu va qo era sa kaila na yadra na
ika qo na kanace ia sa kanace levu ni katu va. Ni sa rika mai
na ika qo ia ni rika kina yasaad kadua e vaka ga e kacabote
mai na dakai na kena cabolo ni ika vakaitamera qo. Ni coki

na lwa keumdran sa lako oti na kaukauwa ni ika ogo. Ia keitou
mani lesuva tale na neitou lakolako vakaitvalu ia eraton sa
baci qiri tale mai ko iraton na Navy me vaka ni keimami sotia
vata ga ka ratou tukuna mai ni sa dua na ka na neitou kalougata
ni sega ni dua na ka e yacovi keitou me vaka ni keimami lako
tikou o ya ena i lakolako vakaitvalu ka keimami soko tu koya na
neimami rai toka ena veisagata ia e vaka ga e takosovi kedaton
tikou na ika levu ogo. Me vaka ni gauna ni valu keda sa dau
garuuna vlnaka nodai yaragi ni valu me vaka na dakai, dakai
lalai lelevu ka yacana tu ena gauna ni kua na machine gun ia
na neimami dau lako tu vakakoya keimami sa dau masia vakavlnaka
na neimami dakai. Na neimami soko tu koya keimami masia sara
toka ga e loma ni waga na neimami dakai.

Keimami sa lesu tale mai ena i valu ka sega ni dua e kauta
lalavi nona buia me vaka ni keimami yaco buia kece mai. Ena
dua na mataka lalalai au tukuna sara vei tavalequ, "Tavale
au tadra nikosa dra kece tu na mataqu au kerea lko ni ko caka-
tukuna mai na tavalequ sa dua na tadra vakarereravaki opori .
Sa vakaittika na tavalequ koya au tukuna sara ga vua ni o koya
ga. Lako sara o koya ki vanua ka lesu tale mai ka kaya, "Tavale
ogo na noqu i sosomi ni tadra sa mai cakava e dua na yagona.
Baleta ena gauna e ltu ni dua e tadra e dua ena yaco sara ga
vua o koya ka tadra i tiko na yagona ga e dau gai mai caka me
vaka nai somi ni tadra. Sa mani cakava sara mai edua na yagona
kau tara sara. Sa mani tatau sara na tavalequ ogo ka gole

Sara yani. Niu sa tiko voli au mani raica sara edua na buloko kaukamaes e dau vakayagataki sara ga ena waga. E dau kau na buloko kaukamaes me gal vesu tu ena dali ka sa gal dre toka ko ira na kai musa. Ena dua na gauna na buloko kaukamaes ogo e a mani kau kina waga ka kaitou cakacaka tiko kina sa gal tu o koya me na soli vakasala tiko vei ira na kai musa ka ra tu e loma ni waga. Sa na tukuna tiko me dre vago dre vaya sa yaco tiko me vakamasalataka vei ira na kai musa na kaukamaes qo gal lutu sara ga e dua na buloko kaukamaes qo gal lutu sara ga e loma donu ni yavana sa gal cici yani vei au e kalougata ni sega ni lutuvi koya ka lutu sara ga e loma donu ni gaunisala ia sa voleka sara toka yani kina ka mani cici yani vei au ka tukuna sara, au sa gal tukuna me kua ni legataka e dua na ka me lako ga ka cakava tale nona cakacaka. Sa gal gole yani na turaga ogo. Ia na ka e vakalibalebale. Ia ni sa oti nai karua ni tamata ko Daveta. Dua na mataka au gal tadra koya ni mavoa gal vosacataki au kei na noqu tevoro baleta ni koya e a vuniwai tiko e liu dau vavuniwai tu. Au mani tukuna ga vakavinaka vua niu tadra ga au sega ni lasu mani curu ga ki tuba sara. Ena mataka cake sa rogo mai ni mavoa na turaga qo au mani lako sara meu laki raici koya yani ia niu lako yani e sega mada ga ni via raici au e namuma beka ko koya niu vaka tevoro tiki koya au sa gal vakamasalataka vua niu ya tadra ga. Sa lako tiko sa levu na tamata kau sa tadra tiko ka ra sa vosasacataki au ia na ka qo au dau rarawataka me dua e vosasacataki au ia me vaka kau sa tukuna oti ni ra balabalale kece tu

na tadra. Ia na neimant waga ni vala esa dau tu ga ena loma
ni tobaka ra sa wawa tu ga mai kina. Kevaka sa dau tukunt
ga na waga go me lako ena course koya ena lako kena vo ni waga
mera tiko ga mai. E sa dau lewa ga na Navy nai lakolako mi
waga kece ni vala. Veitalia ke vica tu na waga ka ra kele tu
e kea ena wawa ga. Ke tukuna ga na Navy lako gal lako.
Keimant sa lai kele tu ena loma ni toba gal tau mai edu na
uca vakaitamera au sa gal rai sa tu noqu bua. Sa tau tau bi
sara keimant rai vago e siga vlnaka tu mai ena yasana koya
ia e tau tiko ga e loma donu ni toba ogo sa tukuna sara mai
na Navy sa sega ni rawa ni lako me vaka ni sa draki ca.
Era sa tu ga na kai mua e loma ni waga ka ra vakarorogo tu
vei na Navy. Au mant lako sara yani vei tavalequ ka ra sa
sina tu na nona runu ko ira na kai mua era veimau tiko ka
ra laga sere tiko sa yaco sara ni sa tukutuku sara mai na
Navy ni sa sega ni rawa na lako ia au gal mant lako ga vata
ket ira na noqu i lala. Keimant gole yani lako, lako, sa vica
na bogi neimant lako tiko. Dua na bogi au suka mai na yadra
au gole sara yani vei tavalequ go ka ra sa sina tu ko ira
na kai mua era gunu yagona tiko. Era kacivi au sara meu lakt
gunu yagona au dabe sara ka taki sara edua vei au. Ni soli
ga vei au na bilo yagona koya gal tauvi au edua na mosi ni
bati vakaitamera. Na batiqu ruarus ogo esa vaka ga nai cula.
E va na siga e va na bogi noqu davu tu na kena vutu tu ni
batiqu lakt kanu mai na mequ vai mai cula me malumu cake toka

ka sega ga ni yaga. Sa tintintini ga sa lai kau mai edua na
tavaya rum kau tukuna veitaila ga ia na tagi e vadugnu ga mosti
tikoga na batiqu maca tale mai na tavaya ka tawa tale yani
ena wai e sega ga ni oti rawa. Ena dua na bogi au moce tikoga
vago au gai rogoca ni dua e bika noqui mocemoce gai soqe.
Au vakila ni dua e tara mai na tabaqu ka tarogi au sara seu
vakacava au gai tukuna ni mosti tikoga na batiqu. Sa gai mani
tukuna na tamata qo na vuni mosti ni batiqu na yagona kau gunuva
ena siga koya e vakatevoro taki tu e vatunakitaki vua na tevoro.
Ia me vaka ni da bule mai ena vuvuvura ni kalou meda vaka
raravi ga vua veitaila na ka eda gadreva tu meda vakamuni
ga na tamada mai lomalegi ni vosa qo e a tauca mai na tamata
qo vei au. Veitaila ga nodala lako tu ena dela ni waswasasa qo
meda kilia ni kalou e salavata tikoga kei keda veitaila na tevoro
cava ena malumu ga mai na meca qo. Sa gai tukuna mai na
tamata qo meu lako vei tavalequ qo meu tukuna vua me kenai
otioiti me caka na gunu yagona. Sa mani tukutuku sara vei koya
ia na kensa mataka au yadra mai sa maravu tu na mosti ni batiqu
esa mai oti tu na vutu ni batiqu. Ia na tavalequ qo edua
vakatevoro tu ia me vaka kau sa laki tukutuku vua na ka e a
tukuna mai vei na tamata koya. Au tukuna talaga vua ni kevaka
e cakava tale vakarua e tinti ga ena ca se ena lua. Keitou
bititi Viti ka Iesu tale ki Viti karua ni siga keitou gole yani
ki Rotuma ka keitou macawa vua mai kea oti ya gole sara yani
ki Tonga mai Nukua, Iofa gole yani ki Hapa, i oti lai vodo sara
ki Ovan oti gole caka sara. Neimami gole caka ogo keimami
gole mai ena dua na vuvuvura kau sa sega tale ni kilia na yacana

na vanna ogo e kainaki ni ra vakaisulu tu ensa pepsa vakabibi
ko ira na sotia ni valu era sulu pepsa na pepsa ga eda dau vaka-
yagataka tiko ensa gauna ni kua. Na nodrai sala e kotti ensa
pepa ka vakatalaga kina ko ira na marama. Ogo sa gai kena i
matani ni neitou lako. Takolako ogo keitou kidacala vakalevu
ni keitou sotava edua na kabu keda dau rogoca tu na kabu edau
wavoki ensa waqa sa gai lai sotava e kea. Na kabu qo eda sega
sara ga ni da veirai mada ga na kena vavaku ni kabu. Mai vei
keitou na quarter master e dua nai ilolilo loloa e vakayagataki
kina ia ensa loma ni ilolilo loloa ogo keda rawa ni raica na
loma ni wasawasa ensa loma ni tini na maille ensa butobuto ogo.
Ni sota kei na kabu e yaga vus na kabu. Na sivila e 15 na
miniti tagi 15 na miniti e tagi ya baleta de dua tale na waqa
e lako mai. Ena kabu talaga ogo sa dau levu na waqa e Viti
era sotava kina. Na waqa ka keitou sokotaka tiko esa dau
waqa makawa sara ni sa mai mate tu mada ni mate tu ogo e 31
na siga nona mate tu ni ijin oit ga sagai tale sa gai vinaka
me vaka talaga kina na kakana esa oti mai na kakana na mai
esa mada mai. Keimani sa yaco yani ki Amerika ka keimani
mata sarasara ensa vanna levu ogo. Ia na vanna keimani lai
tikoko kina era tikoko kina na sotia ni valu kei Amerika. Keimani
lako sara kina vanna era tikoko kina na dakai lailai dakai
lelevu sara ka da kila vinaka sara ni ko ira na vanna lelevu
vaka ko Amerika ensa tu kece ga kina na i yaragi kece ni valu
keimani sa lai matasarasara kina. Sa lai vakaraitaki vei
keimani na bonu ka ra tu e wai sa dua na ka neimani porooro.

Ia ni sa bera ni keimami kele ki vanua keimami sa rogoca tu
ni sa sitarakit tu ko ira na lewe ni vanua. Keiton gati tu
tala mai kea e masawa ono na neiton kele tikio. E sega ni
calakacaka ko ira na kai ma ena neiton kako ka ra tu ena
neiton waga. Ia ena dua na bogi keimami wawoki tu me keimami
sarasara tu ena vanua levu ogo gati keiton lewe ciwa ia erau
lewe rua vel rau na lewe ciwa koyu erau laga sere tikio ka
domodrau ga ena loma ni koro levu go ka keiton kidacala vago
ni sa vakababa mai edua na motoka ka keke sara sobu mai e
lewe rua ka rau kautu tikio mai na dakai lalai. O rau na
tamata ogo na ovisa. Rau tukuna sara na ovisa ogo me rau
curu kina loma ni motoka ka keiton curu vakaveitataravi
yani ki loma ni motoka me yacova sara ni keiton sa kau yani
me vaka eda sa kilia tu nodatitakolako ga kina valeniveivesu.
Na neiton lako tu e kea na rogo ni siren ni motoka na kens
rogo levu ka keiton sa laki bin sara ena dua na gara. Ia ni
keiton sa tu e kea sega ni dede tale sa sa kaci mai step out
sa dua na ka vakaloloma dina na neiton tu ena loma ni gele
ogo. Ni ra taura na lisa ni marama na ovisa ka ra giria na
ba ia ko ira na kai vesu makawa ni ra sa rogoca na girii koyu
era sa cici sara era muria na pasese balavu era lako yani ka
lali tu ena dua na rumu levu ia na girii talaga koyu keiton
talaga me na lako kina vanua ka ra lako kina ko ira na kai
vesu. Ni keimami sa tu ena rumu gona go sa bin sobu mai ka
sa lili tu mai edua nai vola e vesu tu ena wa. Ia na wa go
e lako sara tikio mai cake me vaka ni ra tikio e cake ko ira